

Гончар Д. С.,
здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЖЕРТВИ ПОЗАСУДОВОЇ РЕПРЕСІЇ І СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1918–1922 РР.)

VICTIMS OF EXTRAJUDICIAL REPRESSION AND SUBJECTS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR COUNTERREVOLUTIONARY CRIMES IN THE TERRITORY OF UKRAINE (1918–1922 AD)

У статті досліджується зв'язок політичної доктрини більшовиків з діяльністю надзвичайних комісій в УРСР в 1918–1922 рр. Показані форми і методи боротьби із контрреволюційними злочинами. Досліджено механізм впровадження в життя політики «червоного терору» у контексті боротьби із контрреволюцією.

Проаналізовано законодавчу базу діяльності надзвичайних комісій щодо проведення репресій. Порівняно нормативно-правове закріплення відповідальності за контрреволюційні злочини та практику його застосування.

Автором у статті проаналізовано класову належність, соціальний стан жертв позасудових репресій з боку надзвичайних комісій.

Порівнюється досвід терору якобінців під час Великої французької революції та політика «червоного терору» більшовиків. Автором наводяться статистичні дані щодо кількості жертв репресій, їхньої соціального статусу, класової належності як під час «якобінської диктатури» у Франції, так і під час провадження політики «червоного терору» на Україні.

Автор зазначає відомості із архівних джерел щодо діяльності надзвичайних комісій та проведення ними репресій. Досліджується нормативне підґрунтя політики «червоного терору», спеціальне законодавство, яке діяло у цій сфері.

Автором у статті наводяться оцінки діяльності більшовицьких органів державної безпеки в Україні з боку реальних очевидців, учасників тих подій, партійних діячів, публіцистів тих часів. Наводяться положення секретних документів, які мали своєю метою ручне управління політикою «червоного терору».

Автор наводить ряд статистичних даних щодо результатів діяльності органів державної безпеки в Україні. Досліджено генезис розвитку кримінально-правової політики у сфері боротьби із контрреволюційними злочинами. Проаналізовано положення Кримінального кодексу УРСР 1922 р., які стосуються встановлення кримінальної відповідальності за контрреволюційні злочини.

Виявлено ґрунтовні відмінності сучасного кримінального законодавства у сфері злочинів проти національної безпеки України та кримінального законодавства більшовиків щодо боротьби із державними злочинами.

Ключові слова: Кримінальний кодекс УРСР, більшовицька доктрина, червоний терор, репресії, революційна доцільність.

The article examines the relation between the Bolshevik political doctrine and the activity of the extraordinary commissions in the Ukrainian SSR in 1918-1922. The forms and methods of combating counterrevolutionary crimes are shown.

The mechanism of implementation of the “red terror” policy in the context of the struggle with counterrevolution was explored. The legal basis for the work of extraordinary commissions on repression is analyzed. Compared the legalization of responsibility for counter-revolutionary crimes and the practice of its application. The article analyzes the class affiliation, the social status of victims of extrajudicial repressions by extraordinary commissions.

Compares the experience of the Jacobin terror during the French Revolution and the Bolshevik “red terror” policy. The author presents statistical data on the number of victims of repression, their social status, class membership both during the Jacobin dictatorship in France and during the implementation of the “red terror” policy in Ukraine.

The author mentions information from archival sources about the activities of extraordinary commissions and their repression. The normative basis of the policy of “red terror”, a special legislation that was active in this field is explored. The author in the article presents assessments of the activities of the Bolshevik bodies of state security in Ukraine from the side of real eyewitnesses, participants in those events, party figures, and publicists of those times.

The provisions of secret documents that aimed at manually managing the policy of “red terror” were set forth. The author presents a series of statistical data on the performance of state security bodies in Ukraine. The genesis of the development of criminal-law policy in the field of struggle with counterrevolutionary crimes was explored.

The article analyzes the provisions of the Criminal Code of the USSR in 1922, which concern the establishment of criminal responsibility for counter-revolutionary crimes. Significant differences of the current criminal law in the field of crimes against the national security of Ukraine and the Bolshevik criminal legislation regarding the fight against state crimes were revealed.

Key words: Criminal code of the Ukrainian SSR, Bolshevik doctrine, red terror, repression, revolutionary expediency.

Постановка проблеми. Становлення радянської влади на Україні оформлялося як «диктатура пролетаріату», яка на ділі була диктатурою партії більшовиків. Основною функцією нової держави було «придушення опору повалених експлуаторських класів». Всі органи влади будувалися за партійним принципом, в тому числі і ті, які безпосередньо про-

водили в життя масовий терор. Особливе місце в цьому відводилося надзвичайним комісіям. До липня 1918 р. певну роль в організації роботи ЧК грала партія лівих есерів [1, с. 1–23]. Після придушення лівоесерівського заклоту надзвичайні комісії стали виключно більшовицькими і стали проводити в життя політику ЦК РКП(б) і навіть використо-

уватися в боротьбі з опозицією всередині самої партії [2, с. 36].

Аналіз досліджень і публікацій. Науковою роботою даної проблематики займалися такі дослідники: А.М. Рибаків, Д.А. Тихоненков, І.Б. Усенко, В.А. Алексєєв, П.М. Мілюков, С.П. Мельгунов та інші. Однак названі вчені торкалися проблеми позасудової репресії і суб'єктів кримінально-правової відповідальності за контрреволюційні злочини лише в тих частинах, які стосувалися досліджуваної ними теми. У той же час, комплексне вивчення даної проблематики зазначеними авторами не проводилося.

Метою роботи є аналіз чинного на той момент профільного законодавства і практики його застосування. Неупереджений аналіз і критичне осмислення робіт зазначених вище авторів дозволять глибше вивчити проблему позасудової репресії, а також кримінально-правову політику більшовиків в сфері кримінально-правової боротьби з контрреволюційними злочинами в цілому.

Виклад основного матеріалу. В умовах громадянської війни на Україні першочерговим завданням ЧК, ревкомів, революційних трибуналів та інших репресивних органів була боротьба з контрреволюцією. Цілком природньо, що нормативна база перебувала в процесі формування та не встигала за швидкими змінами військової і політичної ситуації. Тому всі законодавчі прогалини заповнювалися в ході практичної діяльності надзвичайних органів на основі принципу «революційної доцільності». Як вказує сучасний дослідник І.Б. Усенко, саме на цій доцільності, а не стільки на радянських законах, базувалося нове «червоне право», яке поступово замінювало пряме революційне насильство [3, с. 9].

На початковому етапі реалізації політики «червоного терору» суб'єктами позасудової репресії і кримінальної відповідальності за контрреволюційні злочини виступали, перш за все, представники буржуазії, поміщики, священники, офіцери, козаки і посадові особи царського режиму. Тільки в Києві, за перші два місяці 1918 р., було вбито понад 2 500 офіцерів царської армії [4, с. 71], молодий помічник коменданта ВУЧК Извозчиков особисто розстріляв 29 юристів [5, с. 65].

У Полтаві співробітник ЧК «Гришка» піддав жорстокій страті 18 ченців. Він наказав посадити їх живцем на загострений кіл, вбитий в землю [6, с. 272]. В.А. Алексєєв, у своїй книзі «Тернистый путь к живому диалогу (Из истории государственно-церковных отношений в СССР в 30-50-е гг. XX столетия)», цитує документ В.І. Леніна за релігійною питання під назвою «Указание» із грифом «Снятие копий запрещается, из здания не выносятся» від 1 травня 1919 р № 13666/2: «в соответствии с решением В.Ц.И.К. и Сов. Нар. Комиссаров необходимо как можно быстрее покончить с попами и религией. Попов надлежит арестовывать как контрреволюционеров и саботажников, расстреливать беспощадно и повсеместно. И как можно больше. Церкви подлежат закрытию. Помещения храмов опечатывать и превращать в склады» [7, с. 10].

У зв'язку з подіями в місті Шуї Ленін вимагав: «Мы должны именно теперь дать самое решительное и беспощадное сражение черносотенному духовенству и подавать его сопротивление с такой жестокостью, чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий... Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше» [7, с. 9].

Із звіту комісії, сформованої А.І. Денікіним, можна зробити висновок, що в 1918–1919 рр. за час більшовицького терору було вбито 1 000 000 – 1 766 118 чол., в тому числі, професорів і вчителів – 6 775, лікарів – 8 800, офіцерів – 54 650, солдат – 260 000, поліцейських – 59 000, поміщиків – 12 950, селян – 815 000 і робочих – 193 350 [8, с. 194]. Тільки протягом червня 1921 року і лише за вироком трибуналів в Харкові було розстріляно 418 чоловік [9, с. 76].

Під репресії потрапляли не тільки особи, які притягуються до відповідальності за контрреволюційні злочини, але також їхні родичі, знайомі і навіть випадкові люди. Реалізуючи терор, радянська влада спиралася на досвід Великої французької революції. Не випадково Ленін називав більшовиків «якобінцями 1793 року». Захопивши владу, якобінці спочатку розправилися зі своїми політичними противниками – 31 жовтня відбулася страта 21 жирондиста, 24 березня були страчені лідери гебертистів, а 5 квітня 1794 року – Дантон, Демулен та їх прихильники [10, с. 202, 218, 221].

Діяльність революційного трибуналу, який судив «ворогів народу», перетворилася в безглузду бійню. На ешафот стали відправляти безліч бідних і невідомих людей. Так, молода людина на ім'я Грондель помер за те, що написав на асигнації: «Хай живе король!». У 1793 р. 2 грудня були страчені 2 шевця за, нібито, «погані чоботи», які вони поставляли в армію, 9 грудня – 4 кравців, а 12 січня 1794 року – позбулася голови 34-річна повія.

У той же період стражили колишніх членів магістрату, духовних осіб і військових. За панамі часто слідувала і їх прислуга. Так, 21 грудня страчена 60-річна пані разом зі служницею і камердинером, 25 березня страчені троє робітників, потім один бідний миловар. У січні страчена жінка, якій інкримінувалася підписка на роялістський журнал. 16 січня померли 2 жінки, перукар і писар, який сміявся над Національним конвентом. У лютому страчені 2 черниці, маркіза і селянка. У цьому ж місяці, крім дворян, стражили кондитерів, ветошників, солдат, кучерів, поденників і селян, а 6 березня разом з генералами Шанселем і Девен був страчений 60-річний селянин. 17 березня гільйотинували одну бідну служницю, двох селян і двох кавалерів ордена Людовика, а 21 березня була обезголовлена пані Шан Лорье за те, що вона назвала страту свого чоловіка справою тиранії [10, 225–227].

Згідно з підрахунками англійського дослідника Д. Гріра, в період з березня 1793 по серпень 1794 р. жертвами терору стали близько 35–40 000 чоловік.

Із них страчені за вироками паризького революційного трибуналу і надзвичайних судів в департаментах близько 17 000 чоловік; розстріляні без суду і слідства в районах повстань (Вандея, Ліон, Тулон і ін.) 10–12 000 чоловік; померли в тюрмах близько 8–13 000 чоловік. Дослідник наводить такий соціальний склад засуджених в процентному співвідношенні: дворяни – 8,25%, духовенство – 6,5%, представники третього стану (буржуазія, селяни, робітники) – 84% [11, с. 277]. Великий терор був спрямований проти представників привілейованих станів лише декларативно. На практиці ж його жертвами були представники бідних верств населення, які і були основною рушійною силою революції.

Таким чином, практика реалізації терору у французькій та інших революціях трохи відрізнялася від практики революційних трибуналів і надзвичайних комісій на Україні. Репресії міг бути підданий хто завгодно.

По закінченню громадянської війни перед радянською владою постало завдання обмежити карально-репресивну функцію держави, а відповідальність за контрреволюційні злочини сформулювати в одному нормативно-правовому акті. Таким документом став Кримінальний кодекс УРСР 1922 року.

Ще до його прийняття один із відповідальних працівників Народного комісаріату юстиції України Фалькевич підкреслював, що в будинках примусових робіт і концтаборах буржуазії і білогвардійців вже практично не було, а майже 100% ув'язнених та засуджених становили робітники і селяни. Згідно зі статистикою Нарком'юста серед засуджених революційним трибуналом в 1921 р. за бандитизм 67,2% становили «хлібороби», «кулаки» [2, с. 89].

У наказі «Про каральну політику органів ЧК» від 8 січня 1921 р. Ф.Е. Дзержинський зазначав, що гострий період громадянської війни закінчився, але залишив важку спадщину – переповнені тюрми, де сидять, головним чином, робітники і селяни, а не буржуї. Він підкреслює, що треба покінчити із цією спадщиною, розвантажити в'язниці і пильно дивитися, щоб в них потрапляли тільки ті, хто дійсно є небезпечним для радянської влади [12, с. 17].

Така статистика в черговий раз показує, що репресіям піддавалися, перш за все, представники робітничо-селянського класу. Подібна політика проводилася для залякування населення та придушення опору новому правопорядку. Однак проведення масового терору лише загострило існуючі проблеми. Невдоволення політикою більшовиків виливалося в численні селянські повстання, справлятися з якими репресивно-каральна система просто не встигала. У зв'язку з цим радянська влада була змушена систематизувати та впорядкувати діючі нормативно-правові акти, що регулюють боротьбу з контрреволюційними злочинами. Метою цих заходів було усунення зловживань з боку правоохоронних органів.

Особлива частина Кримінального кодексу УСРР 1922 р. починалася з переліку контрреволюційних злочинів [13, № 36, ст. 554]. Тепер всі склади за контрреволюційну діяльність були згруповані в одному місці. Аналіз цих статей говорить про те, що в ньому знайшла відображення вже існуюча практика застосування «червоного терору», а самі статті передбачали можливість розширеного тлумачення.

Так, ст. 57 Кодексу носила загальний характер і визначала, що контрреволюційним злочином є будь-яке діяння, спрямоване на повалення, підлив або ослаблення влади Робітничо-селянського уряду. КК УСРР 1922 р. явно повторює склади контрреволюційних злочинів, сформульованих якобінцями. Під контрреволюційними злочинами розумілася організація збройних повстань, зносини з іноземними державами з метою схилення до збройного повстання або оголошення війни, участь в контрреволюційних організаціях або сприяння міжнародній буржуазії, теракти, диверсії, шпигунство, приховування і пособництво в контрреволюційних злочинах, пропаганда і агітація до повалення влади рад, вигадання і поширення в контрреволюційних цілях шкідливих чуток і ін. [13, № 36, ст. 554].

Ці статті також припускали широке тлумачення і, по суті, будь-які дії будь-якої особи можна було підвести під їхню диспозицію. До сказаного слід додати, що на осіб, які вчинили контрреволюційні злочини, не поширювався сучасний принцип зворотної дії закону про кримінальну відповідальність, а покаранню могло бути піддане широке коло осіб і допускалося об'єктивне інкримінування.

Висновки. При експропріації власності у буржуазії, зламі її опору і усіляких методів і способів її придушення, завжди виникає контрреволюція. Представники повалених класів жадають реставрації того порядку, який існував до подій Жовтневої революції. Діяльність більшовицьких органів безпеки в 1918–1922 рр. здійснювалася в рамках комуністичної доктрини. Комунисти свідомо йшли на встановлення диктатури пролетаріату на словах, а на ділі – диктатури партії, що спирається на насильство, необхідне для знищення політичних супротивників.

З цією метою була створена ціла мережа надзвичайних органів для реалізації каральної політики правлячої партії. Те ж саме позначилося і в радянському законодавстві, яке закріпило широкі права ЧК, в тому числі і проведення позасудових репресій по окремим складам злочинів. Все це давало чекістам необмежену владу над життям і смертю населення УСРР.

При цьому репресіям піддавалися в абсолютній більшості робітники і селяни, а не представники повалених експлуататорських класів. Все вищесказане красномовно характеризують слова Ж.-Ж. Дантона, одного з архітекторів якобінського терору, сказані на ешафоті: «Революція подібна Сатурну: вона пожирає своїх дітей».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рыбаков А.М. Проблемы насилия и террора в Октябрьской революции и гражданской войне: Лезовсеровская альтернатива: автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1993. 23 с.
2. Тихоненков Д.А. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧК и ГПУ в УССР в 1918 – нач. 1929 гг.: Монография. Харьков : Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2008. 208 с.
3. Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Харків: Ун-т вн. справ, 1995. 74 с.
4. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация. М. : Терра, 1996. Т. 2. 720 с.
5. Провинциальная чека: Сборник ст. и материалов: Спецвыпуск журнала «Клио». Харьков, 1994. 120с.
6. Высокопреосвященнейший Иоанн, митрополит С.-Петербургский и Ладужский. Самодержавие духа. Очерки русского самосознания. СПб. : Издательство Л.С. Яковлевой, 1994. 352с.
7. Алексеев В.А. Тернистый путь к живому диалогу. (Из истории государственно-церковных отношений в СССР в 30–50-е гг. XX столетия.) М., 1999. 31 с.
8. Милуков, П.Н. Россия на переломе. Большевицкий период русской революции. Т. 1. Происхождение и укрепление большевистской диктатуры. Париж : impr. d'art Voltaire, 1927. XXIV. 400 с.
9. Мельгунов С.П. Красный террор в России, 1918–1923. М. : СП РИСО “P.S.”, 1990. 208 с.
10. Вильгельм Блос. Французская Революция. Исторический обзор событий и общественного состояния во Франции с 1789 по 1804 г. / перевод Г. Львовича. С.-Петербург, типография Альтшулера. Фонтанка, 96, 1906. 436с.
11. Документы истории Великой французской революции. Т. 1. М. : Изд-во Московского университета, 1990. 526 с.
12. ВЧК – ГПУ; Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельтишинский. М., 1995. 272 с.
13. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (СУ УССР). Киев; Х., 1922 г.